

ХАУСТОВА М. Г.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії держави і права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 340.11

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню вітчизняної правової системи. Сформульовані основні етапи її формування, обставини, які вплинули на розвиток права країни. Визначені особливості правової системи України, серед яких: генетичний зв'язок із романо-германською правовою сім'єю, статус правової системи перехідного типу; наявність складної структури – правова система охоплює шість взаємопов'язаних підсистем та ін. Всі ці характерні риси дозволяють сформулювати положення, відповідно до якого ми розглядаємо українську правову систему, як самобутню та унікальну, як таку, що має багато спільних ознак із європейськими правовими системами.

Ключові слова: національна правова система, романо-германська правова сім'я, слов'янська правова сім'я, глобалізація, інтеграція, адаптація законодавства, євроінтеграційний вектор розвитку.

Статья посвящена исследованию отечественной правовой системы. Сформулированы основные этапы ее формирования, обстоятельства, которые повлияли на развитие права страны. Определены особенности правовой системы Украины, среди которых: генетическая связь с романо-германской правовой семьей; статус правовой системы переходного типа; наличие сложной структуры – правовая система охватывает 6 взаимосвязанных подсистем и др. Все указанные характерные черты позволяют определить украинскую правовую систему, как самобытную и уникальную, имеющую много общих признаков с европейскими правовыми системами.

Ключевые слова: национальная правовая система, романо-германская правовая семья, славянская правовая семья, глобализация, интеграция, адаптация законодательства, евроинтеграционный вектор развития.

The article is devoted to investigation of home legal system. The basic stages of its forming and circumstances which influenced development of country's law are formulated. The peculiarities of Ukrainian legal system are determined, such as genetic connection with Romano-Germanic legal family? The status of legal system of transitional type. The availability of a complex structure – legal system includes 6 interconnected subsystems etc. All indicated characteristic features allow to determine Ukrainian legal system as an original and unique one, having a lot of common signs with, European legal systems.

Key words: national legal system, Romano-Germanic legal family, Slavonic legal family, globalization, integration, adaptation of legislation, evrointegrational.

Вступ. Проблема становлення правової системи незалежної України й визначення шляхів її подальшого розвитку залишається однією з найактуальніших у сучасній правовій науці. Розглядаючи правову систему України в умовах сьогодення, необхідно, перш за все, констатувати її перехідний характер, що зумовлено об'єктивними обставинами вну-

трішнього й зовнішнього характеру. Правова система відображає реальні зміни, які відбулися в житті України за часів незалежності. Історичний розвиток правової системи України на різних етапах розбудови Української держави здійснювався під впливом значних економічних, політичних і соціально-психологічних зрушень. Сьогодні правова система України знаходиться на шляху пошуку найбільш ефективних засобів розвитку суспільства й адекватного відображення загальносоціальних процесів. В умовах комплексної трансформації й глобалізації суспільства правова система України все більше орієнтується на міжнародні стандарти, на досвід, накопичений світовим співтовариством, і здобутки цивілізаційного розвитку людства. Міжнародні орієнтири мають для України важливе значення, оскільки передбачають два взаємопов'язані процеси: вплив міжнародних орієнтирів на національну правову систему, включаючи й наукове тлумачення політично-правових явищ, і вплив української правової системи на розвиток і розуміння світових юридичних процесів.

Результати дослідження. Формування в Україні національної правової системи є відображенням єдності суспільства, одним з важливих проявів державного суверенітету. Обрано мирний, реформістський шлях її розбудови, який передбачає спадкоємний зв'язок з минулими прогресивними напрацюваннями при запереченні принципів і підходів, які себе не виправдали.

Самобутність вітчизняної правової системи обумовлена такими історичними обставинами:

1) генетичним зв'язком із Руською Правдою. Цей акт, який став першою кодифікацією звичаєвого права Київської Русі, є відправним пунктом вітчизняної правової традиції, мав значний вплив на розвиток правових систем Великого князівства Литовського і Польського королівства, у складі яких у середні віки перебувала більшість українських земель.

Порівняльний аналіз Руської Правди з римським і греко-римським (візантійським) правом дозволяє зробити висновок, що вона, будучи продуктом давньоруської правотворчості, разом з тим відображала і певний вплив римського права, передусім у його візантійській інтерпретації, звідки були запозичені окремі принципи та рішення;

2) впливом польсько-литовського права. Великий внесок у формування вітчизняної правової традиції зробила правова система Великого князівства Литовського та робота кодифікаторів Литовських статутів. Так, на розвиток права впливало надання литовськими та польськими королями та князями українській шляхті, міщанству та духовенству, а пізніше козацтву «привілеїв» на права та вольності, визначення нового правового статусу українських земель. Загалом середньовічна українська правова система характеризується поєднанням східної та західної традиції права: спочатку на підґрунті звичаєвого права Київської Русі перевагу мала східна традиція, однак у період створення Статутів Великого Князівства Литовського на перший план виходить західна традиція;

3) дією Магдебурзького права на території України (XIII–XVIII ст.), Магдебурзьке право є одним з найбільш відомих систем міського права, яке склалося у XIII столітті у німецькому місті Магдебург як феодальне міське право, згідно з яким економічна діяльність, майнові права, суспільно-політичне життя та сословний стан горожан регулювалися власною системою юридичних норм, що відповідало ролі міст як центрів виробництва та товарно-грошового обміну. Магдебурзьке право діяло на території України, і відповідно до нього окремі міста (наприклад, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Житомир, Київ, Ковель, Берестечко, Корсунь, Острог, Переяслав, Вінниця) дістали право самоврядування і право «між собою судитися і радитися»;

4) державно-правовим досвідом періоду Гетьманщини (Війська Запорізького). Політичні програми гетьманів України та їх державотворча практика – унікальне явище в політичній історії Європи. Велике значення для формування національної правової системи того часу мали Зборівський договір 1649 р., Переяславський договір 1654 р., Корсунський договір зі Швецією 1657 р. та Гадяцький трактат 1658 р. Переяславський договір був конкретизований у «Березневих статтях» Б. Хмельницького і передбачав збереження Козацької республіки з усіма правами та привілеями козаків та їх старшини, збереження виборності гетьмана та ін. Провідне місце в системі українського законодавства посіда-

ли акти гетьмана і місцевої військово-адміністративної влади. Вони видавалися у формі універсалів, серед найважливіших універсалів можна назвати: універсал К. Розумовського від 20 квітня 1760 р. про фактичне закріплення селян України, також цілу низку земельних, імунітетних, військово-службових універсалів, ордерів, листів, декретів, грамот [1, с. 211–212]. За правовим характером близькими до універсалів були гетьманські ордери та інструкції судам П. Полуботка (1722 р.), Д. Апостола (1730 р.), К. Розумовського (1761–1763 рр.), листи і декрети про порядок судочинства, грамота К. Розумовського про кількість розквартирування та порядок утримання військ (1752 р.).

У формі універсалів та указів видавала свої акти Генеральна військова канцелярія. Це були підзаконні акти, спрямовані на реалізацію актів гетьмана і царя, за їх допомогою здійснювалася виконавчо-розпорядча функція.

Істотним для державно-правової сфери був досвід Пилипа Орлика, при якому були складені й прийняті «пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорізького» 1710 р. Цей документ передбачав створення парламентсько-гетьманської козацької республіки, розподіл повноважень між законодавчою, виконавчою та судовою владою та інші передові для свого часу політичні та правові інститути;

5) перебуванням українських земель протягом ХУІІІ–ХХ ст. у складі різних державних утворень (Російська імперія, Австро-Угорщина, Польща, Чехословаччина та ін.) Після революції 1848 р. на західноукраїнських землях утверджується капіталістичний спосіб виробництва. Водночас посилюється гноблення українського населення з боку австрійської бюрократії, польських, румунських та угорських поміщиків. Зміни буржуазного характеру в державно-правовому режимі у другій половині ХІХ ст. тією чи іншою мірою відбивалися і на українських землях – Галичині, Північній Буковині і Закарпатті.

Державний устрій українських земель у складі Російської імперії у другій половині ХІХ ст. зазнав суттєвих змін. Незважаючи на відсутність власної державності, Україна сповна відчула наслідки всіх реформ – встановилося земське самоврядування. Після проведення міської реформи 1870 р. міста України вперше здобули реальне самоврядування. Користувалися ним, передусім, великі міста – Київ, Харків, Одеса, Катеринослав. Крім розв'язання господарських і культурних завдань, органи самоврядування почали виходити на суспільно-політичну арену, демонструючи помірну ліберальну опозиційність самодержавству. Значний крок уперед був зроблений в організації судочинства;

6) державно-правовим досвідом періоду української революції (1917–1921 рр.). У ці часи приймаються правові акти Центральної Ради, акти УНР, ЗУНР, Української держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії, УРСР, які регулювали основні питання життєдіяльності незалежної Української держави;

7) існуванням Української РСР у складі Радянського Союзу, яке дало підставу для віднесення українського права до правових систем соціалістичного типу, для яких характерним було монопольне панування марксистсько-ленінської ідеології, що передбачала етатистське праворозуміння, заперечення поділу влади та природних прав людини [2, с. 125–126].

Суттєві зміни в політичному розвитку України були викликані в цей період утворенням у 1922 р. СРСР, який дуже скоро, не змінюючи своєї форми «союзу республік», став перетворюватися на жорстку централізовану державу. Вже з моменту підписання Союзного договору розпочався процес все більшого обмеження, а потім і ліквідації державного суверенітету УРСР.

Утворення Союзу РСР, прийняття союзної Конституції 1924 р. диктували необхідність перебудови державного апарату УРСР. Процес реорганізації охопив усі основні ланки державного механізму, знайшовши своє закріплення у новому тексті Конституції УРСР 1925 р. і в подальших змінах Основного Закону.

Законодавчо закріпивши основні зміни в державному апараті УРСР у зв'язку з утворенням Союзу РСР, Конституція УРСР стала правовою основою організації і діяльності всіх органів державної влади і державного управління, оскільки держапарат УСРР став складовою частиною державного механізму Союзу РСР. 15 травня 1929 р. ХІ Всеукраїнський з'їзд Рад одноголосно затвердив нову Конституцію УРСР. За своєю структурою Основний Закон значно відрізнявся від Конституції 1919 р. Нова Конституція складалася

з 82 статей і п'ятьох розділів. Уперше до Конституції УРСР були введені розділи про виборчі права та про бюджет Української РСР. До останнього розділу Конституції увійшла й стаття про столицю УРСР.

У ст. 1 Конституції Українська Республіка проголошувалася соціалістичною державою робітників і селян, де вся «влада» належить радам робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Таким чином, державна форма у вигляді Республіки Рад, як і раніше, визнавалася Конституцією класовою організацією.

Нові принципового значення положення Конституції УРСР 1929 р. були сформульовані в статтях 2 і 3, де визначався правовий статус Української РСР, її залежність від союзного центру.

Найважливішим засобом подальшого приведення законодавства у відповідність до вимог життя, що їх висувала нова економічна політика, була кодифікація права. Було створено ряд кодексів та інших комплексних законодавчих актів України: Цивільний кодекс (1922 р.), Земельний кодекс (1922 р.), Кодекс законів про працю (1922 р.), Кодекс законів про народну освіту (1922 р.), Кримінальний кодекс (1922 р.), Закон про ліси (1923 р.) та ін.

Отже, законодавство України стрімко інтегрувалося в загальносоюзне законодавство, для якого були характерними надмірний централізм і відсутність гуманістичних начал;

8) формуванням незалежної правової системи України. Умови для її створення з'явилися після проголошення Декларації про державний суверенітет 16.07.1990 р. й Акта про незалежність України від 24.08.1991 р. Важливе значення для формування незалежної української правової системи мало прийняття у 1996 р. Конституції України, яка зафіксувала правові засади її подальшого економічного, політичного й соціально-культурного розвитку, окреслила основні шляхи реформування її правової системи. Після здобуття незалежності українське політичне керівництво взяло курс на інтеграцію до об'єднаної Європи.

Особливими рисами сучасної правової системи України є:

1) генетичний зв'язок з романо-германською правовою сім'єю, що обумовлює наявність традиційних для романо-германського права рис. Нині компаративісти схиляються до висновку про існуючий процес зближення або інтеграції української правової системи із континентальним (європейським) правом. Стверджується, що «родство українського права із романо-германським правом не викликає сумнівів». Так, американський компаративіст Кристофер Осаке констатує: «Сучасний стан розвитку українського права надає всі підстави визначити, що воно рухається в бік приєднання до германської підгрупи у сім'ю романо-германського права, та проявило себе «гідним кандидатом у члени цієї сім'ї». Ті компаративісти, які вважають українську правову систему невід'ємною частиною романо-германської правової сім'ї правових систем, підкреслюють вплив правових традицій, цінностей і норм континентальної Європи на розвиток українського права, існування України в межах континентального історичного досвіду і правового розвитку (австро-угорського, польсько-литовського, німецького та російського), а також подібність українського підходу до права і правових інститутів з підходами, прийнятими в континентальній Європі. Для них зближення сучасного українського законодавства та законодавства Європейського Союзу – це логічний результат вікової присутності України не на межі з Росією, а із західною Європою. Ті компаративісти, які сприйняли «соціалістичну правову традицію» як розвиток у межах романо-германської правової традиції, тим більше вважають, що Україна продовжує бути частиною цієї традиції [3, с. 56].

Тому українська правова система характеризується: провідною роллю нормативно-правових актів у системі джерел права, загальним характером норм права, кодифікацією основних галузей права, поділом права на публічне та приватне;

2) статус правової системи перехідного типу, який обумовлений її соціалістичним минулим і проголошеним курсом на повернення у сім'ю романо-германського права. Однак слід розуміти, що таке повернення відбувається поступово. Обраний напрямок дозволяє прогнозувати приєднання правової системи України до сім'ї романо-германського права після успішного завершення політико-правових реформ. Так, деякі науковці вважають, що Україна вже повернулася (або весь час була частиною) в лоно романо-германської правової сім'ї правових систем. Незважаючи на те, що Україна сформувала міцні правові

зв'язки в Європейському Союзі, і в процесі такого зближення українська правова система збагатилася стандартами права Європейського Союзу;

3) євроінтеграційний вектор розвитку, який свідчить про зближення національного права України з європейським правом. Європейський вибір – це невід'ємна складова національної ідеї і одночасно стратегічний напрям державно-правового розвитку України, про що вона заявила, проголошуючи незалежність. Підписання і ратифікація Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами (Європейським Союзом) та їх державами-членами [4] засвідчило офіційне визнання Україною європейського вибору, як стратегічного курсу зовнішньої політики держави. Ця Угода поклала початок співпраці широкому колу політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питань, у рамках якого проводилися щорічні зустрічі керівників України та ЄС, та консультації міністрів. З 2009 року відносини між Україною та ЄС розвиваються в рамках ініціативи ЄС «Східне партнерство», яка у свою чергу сприяє певним чином наближенню її учасниць до стандартів ЄС.

У 1995 р. Україна стала членом Ради Європи, виконує взяті на себе зобов'язання щодо реформування правової системи і впровадження європейських стандартів. Зокрема, ратифіковані Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейська хартія місцевого самоврядування, скасовано смертну кару, реформуються виборче право, судова та правоохоронна системи. Прийнято десятки нових законодавчих актів, зокрема нову Конституцію України, Цивільний, Кримінальний, Кримінальний процесуальний та Цивільний процесуальний кодекси. Позитивний вплив на національну правову систему здійснюють рішення та практика Європейського суду з прав людини.

Надзвичайно важливе значення у контексті наближення та гармонізації вітчизняного права і законодавства з правом, і законодавством ЄС має практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), у прецедентному праві якого містяться європейські стандарти прав людини. У своїх рішеннях ЄСПЛ застосовує і тлумачить основоположні принципи, положення і норми Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод (ЄКПЛ). Україна, як член Ради Європи, приєдналася до ЄКПЛ. Так, Україна взяла на себе зобов'язання щодо дотримання положень ЄКПЛ, а також щодо виконання рішень ЄСПЛ, які мають загальнообов'язковий характер для України. Отже, застосування Україною практики ЄСПЛ – концептуально важлива та необхідна передумова наближення і гармонізації вітчизняного права і законодавства до правових стандартів європейських інтеграційних об'єднань. На виконання рішень ЄСПЛ 23 лютого 2006 року було прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який визначає порядок виконання рішень ЄСПЛ та застосування в Україні ЄКПЛ і практики ЄСПЛ [5]. Цей Закон регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком України виконувати рішення ЄСПЛ у справах проти України; з необхідності усунення причин порушень Україною ЄКПЛ та протоколів до неї; з впровадженням в українське судочинство і адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення кількості скарг до ЄСПЛ. Незважаючи на всі труднощі, вплив практики ЄСПЛ на формування нової правової культури не можна недооцінювати, коли повільно, але здійснюється перевірка відповідності правових положень чинного законодавства та практики їхнього застосування певним мінімальним стандартам, які вже отримали усталену назву «конвенційні стандарти», і які розкриваються у практиці ЄСПЛ [6, с. 101]. Поступово зростає як кількість, так і діапазон випадків застосування конвенційних стандартів вищими судами. Так, за даними Єдиного державного реєстру судових рішень Вищій спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ за січень–жовтень 2014 р. постановив 106 ухвал (з 4 137) із посиланням на Конвенцію, що становить 0,0256%, однак такі рішення є.

21 березня 2014 року представниками ЄС та Прем'єр-міністром України був підписаний політичний блок Угоди про асоціацію між ЄС та Україною – це частина документа, яка стосується політичної взаємодії, питань безпеки та боротьби із тероризмом. Економічна частина Угоди була підписана 27 червня 2014 року головами держав або урядів Європейського Союзу та Президентом України Петром Порошенком у Брюсселі.

16 вересня 2014 року Угода про асоціацію була одночасно ратифікована Верховною Радою та Європейським парламентом. На церемонії підписання Угоди про асоціацію голова держави зазначив, що Україна як європейська держава, яка має однакові (європейські) цінності – верховенство закону та свободи, наполягає на майбутньому членстві України у ЄС. Угода про асоціацію – це інструмент підготовки до майбутнього приєднання. Також Президент України підкреслив, що Україна вже у 2025 році може стати повноправним членом ЄС.

Угода про асоціацію між Україною та ЄС надає унікальну можливість розпочати всебічне реформування країни на основі європейських стандартів та цінностей. Адже прагнення до більш високого ступеня цивілізаційного розвитку, основу якого становлять демократія і громадянське суспільство, є невід’ємною складовою стратегічного розвитку нашої країни [7]. Задля більш ефективної реалізації положень Угоди, а також створення спільних рамок для парламентської підтримки і підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України був розроблений Меморандум про взаєморозуміння між Верховною Радою України та Європейським парламентом [8];

4) імплементація європейських правових стандартів у правову систему України.

У сучасному житті в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів все більшого значення набувають міжнародні стандарти забезпечення й захисту прав і свобод людини, європейські принципи і стандарти публічного права й адміністративного законодавства. Сьогодні сприйняття європейських орієнтирів часто відбувається завдяки процесу європейської інтеграції, який є стратегічним вектором розвитку Української держави. Основним орієнтиром розвитку вітчизняної правової системи проголошується пріоритет людської особистості, її прав і свобод, який знайшов своє відображення у ст. 3 Конституції України. А ст. 59 Конституції закріпила право на правову допомогу кожному громадянину України, у тому числі і безоплатну. Це право на правову допомогу, гарантоване пп. «с» ст. 6. : Конвенції про захист прав і основних свобод людини, прийнятої 11 квітня 1950 року Радою Європи, ратифікованою законом України № 475/97ВР від 17 липня 1997 року.

Одним із найбільш яскравих феноменів політичної глобалізації, сучасних державотворчих процесів в Україні є сприйняття міжнародних виборчих стандартів, що мають велику політико-правову цінність. Така цінність міжнародних виборчих стандартів стала особливо очевидною в ХХІ сторіччі, коли багато держав у рамках міжнародного публічного права гармонізують принципи, на яких будують їх правові системи, визнаючи право громадян на рівний доступ до інформації, на участь в управлінні країною, право обирати та бути обраними в якості основних прав людини.

Слід мати на увазі, що прецедентна практика Європейського суду з прав людини сьогодні фактично імплементується в національну правову систему України, оскільки сама Конвенція дає Європейському суду право фактичного тлумачення положень Конвенції, а національні судові органи починають дедалі частіше посилалися на прецедентні рішення Європейського суду при вирішенні питань у межах національної судової юрисдикції. Таким чином, Конвенція з прав людини й міжнародні стандарти, які виникли на підставі прецедентної практики ЄСПЛ, складають ту правову основу, на якій будуються правові принципи національного регулювання відносин держави (державних органів) й особи (юридичної або фізичної). Наприклад, захисний режим Конвенції встановлений для права власності, яке має забезпечуватися державою, а Стаття 1 Протоколу 1 до Конвенції передбачає, що «кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном».

Функціонування міжнародних правових стандартів не обмежується лише юрисдикцією Європейського суду з прав людини. Міжнародні правові стандарти функціонують і в сфері інших міжнародних юрисдикційних органів і, зокрема, у сфері міжнародного комерційного арбітражу, особливо при розгляді так званих інвестиційних спорів, де відповідальність за дотримання загальноновизнаних міжнародних стандартів покладено на державні органи. Наприклад, стандарт справедливого й однакового відношення (fair and equitable treatment), стандарт мінімального відношення, стандарт ефективності використання юридичних засобів захисту, й стандарт стабільності й визначеності юридичних зв’язків (res judicata) дуже часто використовуються міжнародними арбітражними інституціями.

Окрім цього реформування системи місцевого самоврядування вимагає більш повного приведення національного законодавства у відповідність із принципами Європейської Хартії місцевого самоврядування [9, с.138–139], у якій передбачені такі стандарти, а саме, принцип пріоритетності прав і свобод громадян у сфері місцевого самоврядування, чітке правове регулювання комунальної власності, доходної частини місцевих бюджетів, гарантії прав органів місцевого самоврядування у відносинах із місцевими органами виконавчої влади тощо;

5) Під впливом глобалізації відбуваються вагомі зміни у правовій системі та всіх її підсистемах, вони стосуються більшою чи меншою мірою всіх її елементів (статичних і динамічних), зокрема, спостерігається стрімке й нерівномірне посилення взаємодії і взаємозалежності структурних елементів правової системи між собою, ускладнення функціональних зв'язків, що має пульсуючий характер і поєднує суперечливі процеси та явища: правової інтеграції, правової уніфікації, правової стандартизації, гомогенізації, з одного боку, та регіоналізації, диверсифікації тощо, з іншого.

Трансформації правової системи України в умовах глобалізації – це складний, системний, різномірний, соціально обумовлений процес, структурно-функціональна характеристика якого пов'язана не тільки із змінами у підсистемах та елементах правової системи, їх функціонування та розвитку, а й змінами в інших системах суспільства, інших національних, міждержавних і міжнародній правових системах.

Висновки. Отже, як свідчить світовий досвід, національне право різних країн достатньо своєрідне та неповторне. Кожна національна правова система є продуктом історичного розвитку конкретної країни та відображає особливості її історії, економіки, політичної системи, культурні та місцеві традиції, кліматичні та природні умови, стереотипи масової свідомості населення та національний менталітет народу. Українська правова система не є у цьому відношенні якимось виключенням. Тільки врахування всіх зазначених особливостей, а також основних тенденцій загальносвітового правового розвитку може забезпечити її прогрес.

Список використаних джерел:

1. Хрестоматія з історії держави і права України. – Т. 1. З найдавніших часів до початку ХХ ст.: Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2-х т. / В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький. – К.: Ін Юре. – 1997. – 678 с.
2. Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения. – М.: Изд-во НОРМА, 1996. – 342 с.
3. Хаустова М.Г. Проблема класифікації правових систем // Вісник Академії правових наук. – № 2 (77). – С. 54–65.
4. Угода про партнерство і співробітництво між Україною та європейськими товариствами та їх державами-членами [Текст]: ратифікована Законом України № 237/94 – ВР від 10.11.1994 // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 46. – Ст. 214.
5. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23. 02. 2006 № 3477 – IV (останні зміни внесені згідно із законом № 5463-VI (5463-17) від 16.10.2012) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2006. – № 30. – ст. 260 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.
6. Фулей Т.І. Вплив практики Європейського Суду з прав людини на судову практику України: підходи та виміри // Право України. – 2015. – № 2. – С. 98–112.
7. Заява Верховної Ради України «Про європейський вибір України» // Постанова Верховної Ради України. – 16 вересня 2014 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – zakon1.rada.gov.ua.
8. Меморандум про взаєморозуміння між Верховною Радою України та Європейським парламентом про спільні рамки парламентської підтримки та підвищення інституційної спроможності. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – zakon1.rada.gov.ua.
9. Петришин О.О. Правові засади місцевого самоврядування в зарубіжних країнах та Україні: теоретико-правовий та порівняльний аналіз : монографія / О.О. Петришин. – Х.: Право, 2014. –192 с.

